

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

Csejoszki Mihály

KATOLIKUS OKTATÁS A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN MAGYARORSZÁGON –
A KATOLIKUS GIMNÁZIUMOK TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA
(1950-1990)

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:
Prof. Dr. Ö. Kovács József DSc

I. A kutatás előzményei, céljai

A hazai egyháztörténetírás fellendülése az 1989–90-es rendszerváltás óta figyelhető meg, melyet számos jelentős kutatás és monográfia bizonyít, melyek közül több a katolikus egyház 1945 utáni történetével foglalkozik. Ennek ellenére még számos téma vár feldolgozásra, közöttük azon szerzetesrendek és gimnáziumaik története, melyek a politikai diktatúra korszakában is működtek. Dolgozatommal ezen gimnáziumok történetéhez kívántam közelíteni.

A második világháború végén Közép- és Kelet-Európa államaiban a szovjet csapatokkal érkező kommunista vallásüldözés eredményeként, hazánk és Lengyelország kivételével nem működhetek tovább felekezeti iskolák a megszállás évtizedeiben. A lengyel katolikus gimnáziumok érettségi bizonyítványait a felsőoktatásba történő jelentkezés során „értéktelenítették” el, ezért a kutatásom nemzetközi összevetése nem volt lehetséges. Hazánkban az egyházi iskolák államosítása (1948), majd négy szerzetesrend (bencés, ferences, piarista és szegény iskolanővérek) és nyolc gimnáziumuk (Pannonhalma, Győr, Esztergom, Szentendre, Budapest, Kecskemét és Debrecen) újraindítása (1950) a politikai játszmák melléktermékeként valósult meg, és a szerzetesi oktatás működését nagyfokú állami kontroll jellemezte a Kádár-korszak végéig.

A rendek és iskoláik 1945 utáni történetét legkorábban Gergely Jenő és Mészáros István vizsgálta. A Szabó Csaba – Szigeti László által szerkesztett kötet az iskolák államosítását, Borsodi Csaba a szerzetesrendek feloszlását, Horváth Attila a szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikáját és Wirthné Diera Bernadett a katolikus elitképzést dolgozta fel részletesen. A debreceni Svetits Intézetet Pusztai Gabriella, a győri bencés gimnáziumot Barkó Gábor Ágoston, valamint Sárai-Szabó Kelemen, a pannonthalmi gimnáziumot Sz. Nagy Gábor–Ring Orsolya tanulmányozták korábban. Tóth Eszter Zsófia és Szalai Béla az egyes iskolákat érintő események történetét tárták föl.

A kutatás elsődleges célja, hogy feltárja a politikai diktatúra korszakában hazánkban működő nyolc katolikus gimnázium társadalomtörténetét. Olyan kérdésekre keresve válaszokat, mint például, hogy az állam milyen formában és szinten kontrollálta ezen iskolák működését, tanáraik, diákjaik és szüleik életét. Milyen társadalmi háttérű szülők íratták gyermekeiket katolikus gimnáziumba? Tetten érhető-e a Horthy-korszak társadalmi szerkezetének felszámolására, illetve a „két osztály egy réteg” szocialista társadalomkép

létrehozására irányuló állami törekvés hatása? Mi motiválta vagy „kényszerítette” a szülőket ezen iskolák választásában, és ezen választás tekinthető-e egyfajta ellenállás kifejezésének? Az iskolák miliőjében milyen sajátosságok fedezhetőek fel, s milyen vonzáskörzet formálódott a gimnáziumok köré? Ezeken túl, adatokra támaszkodva cáfolni kívánom azt a vélekedés alapú hipotézist, mely szerint még a pártvezetők gyermekei is katolikus gimnáziumba jártak a vizsgált időszakban.

A dolgozatban szó esik a kutatás politikatörténeti háttéréről, a szerzetesrendek meghurcolásáról, egyház és állam között létrejött „megállapodásról”, a Horthy-korszakbeli és pártállami katolikus oktatási rendszerek különbségeiről, valamint a Katolikus Középiskolai Főhatóságról (KKF). Külön fejezetek foglalkoznak az államvédelem szerzeteseket célzó tevékenységével és az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) rendeket és oktatásukat „irányító” munkájával. A hatodik fejezet a vizsgált gimnáziumok intézménytörténetét és a dolgozat módszertanát ismerteti, amit önálló egységként az elemzés során kapott adatok ismertetése követ. Végül az eseményeket interjúk segítségével kiegészítő és az iskolák vonzáskörzetét ábrázoló fejezetek következnek, a disszertáció végkövetkeztetéseit megelőzően.

II. A kutatás forrásai és módszertana

Mivel a pártvezetés akaratának megvalósításában nagymértékben támaszkodott a politikai rendőrség munkájára, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) dokumentumai lényeges forrásbázisát adták kutatásomnak, mert a rendek megfigyeléséről, az iskolák légkörének befolyásolásáról hordoznak információkat. Az ÁBTL állományában szép számmal található forrás a témával kapcsolatban, azonban az rendenként eltérő mennyiségű. A bencésekről bőségesen, a ferencesekről és piaristákról kisebb számban, az iskolanővérekről elszórva találunk iratanyagot. Az állambiztonsági munkadossziék alapján esettanulmányok segítségével ábrázoltam a rendek és gimnáziumaik életét. A források kiválasztása során arra törekedtem, hogy azok segítségével érzékelhetővé váljon az iskolák mindennapjait átszövő és befolyásoló pártállami nyomásgyakorlás kiterjedt hálózatának mérete és hatásának mértéke.

A pártvezetés által megszabott „működési elvek” betartását az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felügyelte, melynek iratanyaga a Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltárában (MNL–OL) található. Ezek közül az általános, elnöki és titkosan ügykezelt dokumentum-csoportok szintén fontos forrásnak bizonyultak munkám során. Dolgozatomban több, az 1970-es években keletkezett szigorúan titkos jelentés segítségével kívántam egy átfogó képet felvázolni a korszak katolikus iskoláinak állami irányításáról, megítéléséről és

lehetőségeikről. A szerzetesi gimnáziumok eredményes nevelőmunkája, az ide jelentkezők számának visszaszorítása, az intézmények széles társadalmi kapcsolatai, valamint a mindezekkel szembeni egyházpolitikai harc adja tartalmi gerincét az ismertetett dokumentumoknak.

A levéltári forrásokon túl a kutatás jelentős forrásai a gimnáziumok anyakönyvei, melyekben a beiratkozott diákok személyes adatait, később iskolai eredményeit rögzítették. A kutatás során az elsőéves diák szüleinek foglalkozását, lakhelyét és – amennyiben feltüntették – a nemesi címet vagy tudományos fokozatot rögzítettem adatbázisban. Ez a munka több fázisban történt (2012, 2021, 2024), az elemzésre pedig a disszertáció írása közben került sor. A vizsgált időszak hosszára való tekintettel ötvenkénti bontásban kerültek feldolgozásra az anyakönyvek. Az azokból kinyert adatokat Ferge Zsuzsa rétegződésmodelljét alapul véve, munkajelleg-csoportokba soroltam, ezáltal könnyebben ábrázolhatóvá vált a diákság társadalmi háttere. Az 1950-es évek első felében néhány intézményben feltüntették a szülők 1945 előtti és utáni foglalkozását is, ami lehetőséget nyújtott a második világháborút követő társadalmi változások (deklasszáció, mobilitás, elítélés) vizsgálatához. Ferge Zsuzsa mellett Andorka Rudolf vizsgálta részletesen a magyar társadalom szerkezetváltozásait a szocializmus évtizedeiben, ezért szakirodalma támpontot biztosított a kapott adatok elemzéséhez. Ferge Zsuzsa modellje Andorka kutatási eredményeivel együtt bizonyult alkalmasnak a vizsgálat elvégzéséhez.

További forrásként használtam fel a Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárának, a Magyar Nemzeti Levéltár – Hajdú-Bihar Vármegyei és a Győr-Moson-Sopron Vármegyei levéltárának vonatkozó iratanyagát. Ezeken túl szerzetesekkel és öregdiákokkal készített interjúk segítségével egészítettem ki a megállapításokat, vagyis elmondható, hogy a disszertáció vegyes módszerű, de alapvetően kvantitatív jellegű.

III. A kutatás eredményei

1) Kutatásom elsődleges célja a szerzetesi gimnáziumok történetének feltérképezése, azon belül diákságuk társadalmi hátterének feltárása volt. A dolgozatban arra törekedtem, hogy széles perspektívából közelítve ábrázoljam a korszakában tanítórendként működő közösségek pártállami irányításának mechanizmusait. Ennek megfelelően, a rendelkezésre álló levéltári forrásanyag szintézisszerű bemutatására törekedtem a rendek és gimnáziumaik esetében, az anyakönyvek feldolgozása során ugyanakkor az adatok részletes elemzését és közérthető közlését kívántam megvalósítani. Célkitűzésem a forrásadottságok behatárolták, azonban az

körvonalazódott, hogy a pártállami egyházpolitika egységesen kívánta kezelni a szerzetesi gimnáziumokat, azokkal szemben központilag lépett fel, ezzel párhuzamosan az államvédelem a fenntartó rendeket a legnagyobb mértékben kívánta irányítani, befolyásolni. Azonosságuk és különbözőségeik ellenére mind a nyolc intézmény mintaiskolává fejlődött a korszakban.

Meglátásom szerint, a rendek működése és oktató-nevelő tevékenysége hatást gyakorolt a hívekre, az illegalitásban működő szerzetesekre, diákjaikra és azok családjaira. Társadalmi és vallási hatásuk lassan bontakozhatott ki, és annak mértéke – habitusuktól függően – rendenként eltért.

2) Az anyakönyvek adatainak értékelése során megállapíthatóvá vált, hogy az iskolák diákságának társadalmi háttere időben és intézményenként is eltéréseket mutat, de a szerzetesi gimnáziumok társadalmi háttere alapvetően szakmunkás és értelmiségi háttérűnek tekinthető. Véleményem szerint ez tükrözi a szocializmus évtizedeinek társadalmi változásait; az egyes társadalmi csoportok között kialakuló különbségeket a vallásosság mértékének megnyilvánulási formáiban. Az intézmények között kirajzolódott különbségek pedig egyrészt földrajzi, másrészt a rendek és iskoláik között fennálló különbségekre vezethetőek vissza.

3) A Horthy-korszak társadalmi szerkezetének felszámolására tett lépések hatásai kitapinthatóvá váltak az anyakönyvek alapján. A kutatott korszak elején deklasszálódott nagyszámú család jelenléte az iskolákban jól ábrázolhatóvá vált, ahogyan a szocialista korszak társadalomszerkezeti mozgásai is jól érzékelhetők a munkajelleg-csoportok elemzésének segítségével. Ez alátámasztja a korábban feltárt, a második világháborút követő nagymértékű társadalmi változást. A „két osztály egy réteg” szocialista társadalomkép megalkotását célzó állami törekvések hatása azonban kevésbé mutatható ki.

4) A források alapján arra következtethetünk, hogy a vallásgyakorlás nagyon fontos motivációt jelentett a katolikus iskolaválasztás során. A szülők sok esetben csak így remélhették gyermekük boldogulásának biztosítását, a figyelembe vett hátrányok ellenére is. A pártállammal szembeni ellenállási motívumot nem sikerült kimutatnom a szülők beiskoláztatási döntésében, tudatosságot és olykor kényszert a felsőoktatás elérésében azonban igen.

5) A gimnáziumok miliőjéről az interjúk alapján elmondható, hogy a diákokban és tanáraikban legtöbb (esteben) esetben felmerülő emlék az „intellektuális”, „védelmező”, igazodási pontot nyújtó és „vallásos” jelzők voltak. A szerzetesek állandó jelenléte hasonlóan sokszor mint a

diáknak biztonságot jelentő személy fordult elő az interjúkban. A kollégium légkörét az „együtt” élmény, az „együtt megélés” jellemezte. Az iskolák vonzáskörzetéről – a szentendrei gimnázium kivételével – megállapítható, hogy országos kiterjedésűek voltak, de ennek mértéke gimnáziumonként eltért. A legnagyobb számban a budapesti diákok jártak szerzetesi gimnáziumba, jelenlétük minden vizsgált intézményben nagy arányú volt.

6) Azt a vélekedést, miszerint a pártvezetők gyermekei katolikus gimnáziumba jártak 1950 és 1990 között, az anyakönyvek vizsgálatának segítségével sikerült cáfolnom. A mintába pártvezető gyermeke nem került be, a vezetők csoportját legnagyobb számban a korszak első éveiben deklasszáldott családok képviselik.

7) A levéltári forrásokhoz hasonlóan, dolgozatomban a legkevesebb szó a szerzetesnővérek iskoláiról esett. Fontos azonban kiemelni, hogy az 1945 előtti létszámuk és társadalmi szerepvállalásuk jelentős, vallási, szociális és oktatási téren egyaránt. 1950 után mindössze két gimnáziumban folytatótt leánynevelés női rend vezetésével, ami egyben tükrözi, hogy a pártállami diktatúra egyházüldöző tevékenységének legnagyobb kárvallottjaivá a női szerzetesrendek váltak.

IV. A disszertáció témájában megjelent publikációk

- Egyházüldözés a politikai diktatúrában papi életútinterjúk tükrében. In: Kegyesné Szekeres Erika, Fekete Sándor (szerk.): Tehetséggondozó műhely füzetek. 41-48. (2010)
- A „visszakapott” Pannonhalmi Bencés Gimnázium diákságának oktatásszociológiai vizsgálata (1950–1964) In: Juhász Erika, Chrappán Magdolna (szerk.): Tanulás és művelődés. 61-67. (2012)
- Katolikus nevelés a politikai diktatúra oktatási rendszerében – A Pannonhalmi Bencés Gimnázium oktatásszociológiai vizsgálata (1950-1990). In: Magyar Pedagógia. 3. 149-166. (2012)
- „Az egyházi iskolák jó hírének ma is van alapja” – Adalékok a hazai katolikus gimnáziumok történetéhez az Állami Egyházügyi Hivatal dokumentumai alapján (1962–1963). In: ARCHIVNET 21. 2. (2021)

- Katholische Erziehung im Bildungssystem der politischen Diktatur: Eine sozialgeschichtliche Betrachtung des Gymnasiums der Benediktiner in Pannonhalma 1950-1990. In: *Historia Ecclesiastica*. (SK) 2. 173-194. (2021)
- Catholic High Schools in Hungary during the Political Dictatorship based on the Documents of the State Office of Church Affairs. In: Berek Patrícia; Fodor Krisztina Dóra (szerk.): *Ab ovo usque ad mala – Selected studies from the „destinies and processes” conference*. 111-122. (2023)

Recenziók

- A New Approach to the History of the Peoples of Visegrád. Ádám Somorjai: A visegrádi népek történelmi morfológiájához. In: *Ephemeris Hungarologica* 4. 89-92. (2024)
- Secrets of the West about Cardinal Mindszenty. Ádám Somorjai: Az Amerikai levéltárak titkai. In: *Ephemeris Hungarologica* 2. 115-118. (2022)
- Mindszenty, Tomek, Barankovics. Kálmán Peregrin: Mindszenty, Tomek, Barankovics: Arcvonások és fordulópontok a keleti politika világában. In: *Egyháztörténeti Szemle* 2. 168-170. (2021)

Egyéb publikációk

- Felekezeti felsőoktatás belső strukturáltsága az intézményi és felvételi statisztikák tükrében. In: Zsolnai, Anikó; Kasik, László (szerk.) *A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése*. 56-58. (2016)
- Nevelési értékek megjelenése a felekezeti iskolák fenntartóinak pedagógiai dokumentumaiban. In: Tóth, Péter; Holik, Ildikó; Tordai, Zita (szerk.) *Pedagógusok, tanulók, iskolák - az értékformálás, az értékközvetítés és az értékteremtés világa*. 28-29. (2015)
- Az iskolai hiányzások "rejtett" aspektusai. In: *Taní-tani online*, április 22. (2015)
- Egyházi szerepvállalás – Iskolaátadások a Csereháton In: Buda, András; Kiss, Endre (szerk.) *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai*. 130-137. (2012)
- Anyák az egyetemen – A női szerepek változásának tettenérése. Engler Ágnes: *Kisgyermekes nők a felsőoktatásban*. In: *Belvedere Meridionale* 1. 155-157. (2012)
- Játék és tanulás: In: *A kisgyermek*. 5. 23-28. (2011)